

УДК 330.8(447)

Т. А. Боднарчук

Інститут економіки та прогнозування НАН України

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ПРОТЕКЦІОНІЗМУ ДЛЯ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Стаття присвячена висвітленню питання впливу політики урядового протекціонізму на розвиток економіки та суспільну соціалізацію українських земель кінця ХІХ – початку ХХ ст. Виявлено довгострокові наслідки реалізації державного патерналізму для вітчизняної великомасштабної промисловості, дрібного мануфактурного та сільськогосподарського виробництва, внутрішньої та зовнішньої торгівлі тощо. Обґрунтовано причини неефективності вітчизняної капіталістичної економіки, сформованої за активного впровадження політики протекціонізму.

К л ю ч о в і с л о в а : історія економіки, історія України, ринкова економіка, протекціонізм, митна політика, промисловість, мануфактурне виробництво, сільське господарство, соціалізація.

Постановка проблеми. Основними характеристиками розвитку економіки сучасної України є низький рівень промислового й сільськогосподарського виробництва, продуктивності праці, капіталізації економіки, висока інфляція, значний державний борг, надмірне податкове навантаження бізнесу, тінізація внутрішнього ринку, значна корумпованість державного сектору, високий рівень імпортозалежності країни, домінування інтересів окремих промислово-бізнесових груп над загальносуспільним тощо. Необхідність реформування сучасної економіки вимагає вибору чіткої зовнішньоекономічної державної стратегії, важливим елементом якої у всі історичні періоди є протекціонізм. У свою чергу, це актуалізує потребу в дослідженні вітчизняного історичного досвіду впровадження політики протекціонізму, зокрема в період ХІХ – початку ХХ ст., впродовж якого протекціонізм був ідейним стрижнем зовнішньоекономічної політики Російської імперії, що мала специфічні соціально-економічні наслідки для розвитку господарства українських земель. Виявлення особливостей впливу державного патерналізму на господарство України в указаний історичний період може мати суттєве науково-прикладне значення у виробленні сучасної стратегії економічного розвитку країни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній економічній науці проблематика впровадження протекціонізму в українських землях у XIX – початку XX ст. є недостатньо розкритою. Практично відсутні наукові розвідки, що містили б комплексний та системний аналіз соціально-економічних наслідків впливу державного патерналізму на розвиток певної української території. Окремі аспекти цього питання висвітлені в наукових працях Н. Супрун – у контексті дослідження еволюції вітчизняного акціонерного підприємництва; в роботах М. Дружиніна, П. Хромова, А. Бойка, присвячених питанням розвитку вітчизняної внутрішньої та зовнішньої торгівлі; розвідках І. Гуржія, Г. Корнілова, П. Ляценка, що розкривають проблематику розвитку хліборобства та цукроваріння на українських землях, працях Б. Ананьїча, О. Погребенського, А. Яковлева, в межах яких розробляється питання становлення вітчизняного портового господарства. Проблема впливу урядової внутрішньо-податкової та митної політики на розвиток господарства підросійської України досліджується у наукових роботах О. Морозова, В. Орлика.

Постановка мети і завдань. Метою статті є висвітлення соціально-економічних наслідків реалізації політики протекціонізму в підросійській Україні кінця XIX – початку XX ст. Досягнення мети зумовило постановку таких завдань: розкрити вплив політики протекціонізму на господарство України, дослідити результативність політики протекціонізму залежно від поставлених урядом цілей, запропонувати практичні рекомендації щодо можливостей використання історичного досвіду державного покровительства до сучасних умов економічного розвитку України.

Основний зміст та отримані результати дослідження. Період XIX – початку XX ст. позначився жорсткою боротьбою країн-лідерів за існуючі торговельні позиції на світових ринках та за розподіл інтересів на нових ринках збуту (Китай, Персія), що висувало перед урядами завдання посилення національної обороноздатності та, відповідно, пошуку джерел фінансового забезпечення посилення військової могутності. Саме з цією метою уряд Російської імперії проводив доволі виважену економічну політику, важливим компонентом якої був протекціонізм, що реалізовувався у формах митного та промислового протекціонізму. Основною метою митного протекціонізму було збереження золотовалютного запасу країни, запобігання відтоку золота за кордон шляхом скорочення імпорту та стимулювання національного експорту. Промисловий протекціонізм був спрямований на підтримку розвитку великомасштабного виробництва. Попри відмінність цілей і митний, і промисловий протекціонізм мали переважно фіскальне спрямування та були орієнтовані на задоволення державних інтересів, що дозволяє зробити припущення про суперечливий вплив політики державного патерналізму на розвиток економіки як Російської імперії в цілому, так і її окремих територіальних осередків, зокрема підросійської України.

Обґрунтування чи спростування цього припущення вимагає насамперед аналізу наслідків протекціонізму для розвитку вітчизняної промисловості. Слід відмітити, що протекціонізм XIX – початку XX ст. мав предметний характер, тобто державна підтримка надавалася певній галузі промисловості або, найчастіше, конкретним підприємствам. З огляду на це, можна говорити про два шляхи розвитку вітчизняної промисловості: з одного боку, більшість підприємств чи сфер мануфактурного виробництва, які не мали значного рівня державної підтримки, розвивалися фактично під дією ринкових законів, з іншого – окремі підприємства чи галузі розвивалися на основі майже сто відсоткової підтримки уряду, насамперед, це стратегічні галузі господарства (військова промисловість, окремі сфери важкої індустрії, суконна (пошиття армійського спорядження) галузь). Зрозуміло, що й наслідки промислового розвитку в цих двох випадках були суттєво різними.

Галузі, що функціонували за значної урядової підтримки, мали високі темпи розвитку за кількісними показниками, проте значно відставали за якісними показниками. Ситуація може бути пояснена тим, що надмірне урядове покровительство робило вітчизняного виробника беззаперечним монополістом на внутрішньому ринку та перешкоджало розвитку іноземної конкуренції як основного стимулу до вдосконалення якості продукції та виробництва загалом. Відповідно, в таких тепличних умовах вітчизняні виробники не прагнули удосконалювати процес виробництва, покращувати технологічне та механічне оснащення виробництва, результатом чого стала низька якість продукції та продуктивність праці, нераціональне розміщення та використання ресурсів, несприятливі умови праці, падіння заробітної плати та доходів власників підприємств. Державними замовленнями уряд викликав штучну концентрацію виробництва, а субсидуванням та преміальною політикою підтримував слабкі підприємства, тим самим погіршуючи становище рентабельних та конкурентоспроможних виробників [1, с. 120]. У цьому бачимо парадоксальність протекціоністської політики уряду: за допомогою державного патерналізму він намагався створити капіталістичну фабрику, проте фактично тим же протекціонізмом ліквідував її ще в зародку.

Крім того, протекціонізм сприяв екстенсивному розвитку промислового виробництва. Більшість фабрично-заводських підприємств, що були відкриті на території підросійської України в другій половині XIX ст., мали характер переробних – сировина та напівфабрикати для виробництва отримувалися з-за кордону, а на вітчизняних мануфактурах виготовлялися готові вироби. Це здійснювалося з метою більш повного використання переваг тарифного протекціонізму, який насамперед підтримував виробників готової продукції. Виробляючи продукцію з іноземної сировини, вітчизняний промисловець не міг її здешевити та оптимізувати процес виробництва, що, у свою чергу, знижувало доходи як працівників, так і власника та не створювало умов для самопідтримного розвитку вітчизняної промисловості [2, с. 5].

На наш погляд, одним із основних негативних результатів протекціонізму стосовно господарства України стала монополізація промисловості. Завдяки політиці державного патерналізму в найбільш важливих галузях промисловості було створено низку синдикатів: уже на початку ХХ ст. в Російській імперії нараховувалось 100–140 синдикатів, головні з них були розташовані в Україні – "Продамет", "Продуголь", "Продаруд", "РОПИТ – Русское общество пароходства и торговли", "Союз рельсовых фабрикантов", "Урожай", "Синдикат южнорусских крахмальных фабрик", Соляний синдикат, Синдикат цукрозаводчиків (охоплював 92% підприємств всієї цукрової галузі) [3, с. 2815]. Процес синдикування негативним чином вплинув на економіку країни в цілому, а також і на розвиток окремих регіонів та галузей: діяльність синдикатів спричинила монополізацію цілих галузей економіки (з усіма її негативними наслідками), зростання інфляції та науково-технічний застій у промисловості.

Певним чином постраждали вітчизняні виробники: синдикати об'єднували значну кількість підприємств галузі, посідали домінуючу частку на ринку та диктували цінові умови, тим самим витісняючи підприємства, що не входили до монопольного союзу. Синдикати штучно підвищували ціни на предмети споживання, тим самим знижуючи купівельну спроможність населення [4, с. 36]. Відповідно, знизилась можливість задоволення власних потреб споживачів та рівень їхнього соціального захисту. З іншого боку, внаслідок падіння рівня споживання продукції фінансові збитки отримали і самі власники синдикуваних підприємств. Поряд із певними позитивними результатами, негативні наслідки консолідації промисловості отримала і держава: штучне зниження цін на підакцизну продукцію, значно зменшило надходження до державного бюджету. З іншого боку, функціонування більшості синдикатів підтримувалося урядом за рахунок механізму казенних замовлень, що означало, що, за умови підвищення цін на продукцію монопольних утворень, автоматично зростають державні витрати.

Форсований розвиток капіталістичної фабрики шляхом політики державного покровительства зумовив порушення рівноваги внутрішнього ринку. З одного боку, надмірна протекціоністська політика викликала кризу перевиробництва, з іншого – активна податкова та акцизна політика уряду, митний протекціонізм сприяли зниженню купівельної спроможності вітчизняного споживача та звуженню місткості вітчизняного ринку. Пропозиція на ринку значно зросла, проте в силу низької купівельної спроможності населення та відсутності необхідного доступу на зовнішні ринки виробництво ставало нерентабельним, внаслідок чого вітчизняні капіталісти почали втрачати прибутки, ринкові позиції, можливості для залучення іноземних капіталів. Це вилилося в кінці ХІХ – початку ХХ ст. у хвилю банкрутств. При цьому споживчий попит та потреби внутрішнього ринку залишалися незадоволеними, зростав рівень безробіття, погіршувався рівень життя в країні. Слід також

акцентувати увагу на тому, що вітчизняна промисловість розвивалася за умови відсутності достатнього внутрішнього попиту на її продукцію, головним споживачем якої був обтяжений податками та збіднілий селянин. Як зазначав Б. Брандт, купівельна спроможність землеробів є надто низькою, а це стає головною перешкодою у розвитку внутрішнього ринку [5, с. 91–92]. З огляду на те, що продукція вітчизняної промисловості була розрахована не на експорт, а на задоволення внутрішніх потреб, вузькість внутрішнього ринку була основним бар'єром ефективного розвитку вітчизняної промисловості.

У першій половині XIX ст. вітчизняна промисловість мала два напрями розвитку. Перший – великомасштабна промисловість, виникнення якої було ініційоване, головним чином, урядом для задоволення державних потреб, основане переважно на примусовій праці та зосереджене в руках представників промислово-торгівельної буржуазії. Інший напрям – дрібне мануфактурне виробництво, утворене еволюційним шляхом, орієнтоване на задоволення споживчих потреб широких мас населення, основане на вільнонайманій праці та зосереджене в руках сільськогосподарського виробника й ремісничого класу. Саме в такому дрібному мануфактурному виробництві більшість науковців XIX – початку XX ст. вбачали основу розвитку капіталістичної економіки. Зокрема, І. Озеров стверджував, що основною помилкою уряду було штучне та механічне насадження великомасштабної промисловості, у той час як відповідно до природно-економічних умов країни органічним видається розвиток промисловості на основі дрібного кустарного виробництва. У землеробській країні, де ємність ринку залежить від урожайності, промисловість має розвиватися на основі дрібного виробництва, для якого характерною є висока еластичність, швидка адаптаційна здатність та низький рівень капітальних затрат [1, с. 67–69]. Ця думка нам видається цілком переконливою, проте в XIX ст. уряд, керуючись насамперед фіскальними мотивами, повністю знехтував інтересами кустарного виробника, що відповідним чином позначилося на подальшому розвитку кустарних промислів. Останні до середини XIX ст. успішно розвивалися поряд з великомасштабним виробництвом, аж до 1860-х рр., які стали періодом найвищого за темпами та масштабами розвитку дрібного мануфактурного виробництва, що було пов'язано із Селянською реформою 1861 р, наслідком якої виявилось значне зростання ринкової оплати праці ремісників та кустарів. Однак починаючи з 70-х рр. XIX ст. дрібне кустарне виробництво почало занепадати та до початку XX ст. було майже витіснене з ринку капіталістичною фабрикою. Зокрема, якщо в середині XIX ст. із загальної кількості промислових підприємств близько 70% складали кустарні промисли, то у 1890-х рр. їхня частка становила лише 8% [6, с. 346].

Головною причиною такої ситуації стала протекціоністська політика уряду, яка перетворила кустарні промисли на нерентабельну та неконкурентоспроможну сферу вітчизняної промисловості. Основними проблемами розвитку вітчизняної промисловості XIX ст. була нестача фінансових коштів для

модернізації та механізації виробництва та висока вартість сировини й виробничих ресурсів. Проте якщо у сфері великомасштабного виробництва ці проблеми були нівельовані колосальною державною підтримкою, то становище кустарних виробників поряд з важкими економічними умовами та відсутністю урядового покровительства було утруднене ще й надмірним податковим навантаженням. Нехтування інтересами дрібних мануфактурних виробників, на наш погляд, є одним із основних прорахунків економічної політики російського уряду XIX – початку XX ст.

Доповнюючи думку І.Озерова, відмітимо, що капіталізм як економічне явище не є універсальним і сценарій його розвитку в різних країнах має відмінності з огляду на національну специфіку. Якщо в XIX ст. Російська імперія мала статус переважно аграрної країни, то цілком природно, що фундаментом розвитку вітчизняного ринку мало би стати сільськогосподарське та дрібне мануфактурне виробництво, яке згодом за активного державного покровительства могло б еволюціонувати до рівня капіталістичної фабрики. Ефективний розвиток дрібного мануфактурного виробництва сприяв би формуванню сильного класу промислово-торговельної буржуазії, повноцінного внутрішнього ринку, ефективного конкурентного середовища, підвищенню купівельної спроможності населення, оптимізації виробничого процесу, розвитку промислово-торговельної інфраструктури тощо.

Протекціонізм став бар'єром розвитку не лише мануфактурного, а й сільськогосподарського виробництва. Найперше слід відмітити, що промисловий протекціонізм вимагав значних затрат бюджетних коштів, що спричиняло необхідність посилення податкового та акцизного тиску. Головним суб'єктом податкового обкладання був селянин та сільськогосподарський виробник. У 1897 р. на частку сільського господарства припадало 127 млн усіх прямих податків, що складали 8,5% від валового прибутку країни, а на частку промисловості – лише 47 млн, тобто 2% [5, с. 30]. Це при тому, що на підтримку розвитку вітчизняної промисловості, транспортної інфраструктури та залізничного будівництва наприкінці XIX ст. виділялося близько 46–50% коштів державного бюджету, а на покровительство вітчизняному сільському господарству – 2–2,5% [1, с. 237]. Зрозуміло, що така несиметрична політика фінансування розвитку аграрного сектору по відношенню до доходів, отриманих від нього, поставила вітчизняного аграрія кінця XIX – початку XX ст. в надзвичайно складні умови.

Як бачимо, з одного боку, надмірний промисловий протекціонізм зумовив підвищення вартості мануфактурної продукції, основним споживачем якої залишався селянин, з іншого – високі ставки митного тарифу здорожували сільськогосподарську техніку, обладнання та інструментарій, а надмірне податкове навантаження забирало значну частку селянського доходу, подекуди навіть заганняючи сільськогосподарського виробника в борги, якщо сума податкових сплат перевищувала доходи від землі. За таких умов собівартість

вітчизняної аграрної продукції, яка була орієнтована переважно на експорт, значно зростала, що зменшувало її конкурентні можливості на міжнародному ринку і знижувало дохідність вітчизняних аграрних виробництв та загалом сприяло поступовому занепаду сільськогосподарського виробництва, зубожінню селян та зниженню загального рівня народного благополуччя [5, с. 47].

Важливим наслідком політики державного протекціонізму стала зміна орієнтирів та напрямів вітчизняного сільськогосподарського виробництва. Домінуючі позиції в структурі вітчизняного землеробства займали злакові культури, насамперед пшениця, яка мала найвищий попит на зовнішніх ринках. Масштабне залізничне будівництво, розгорнуте за вагомої протекціоністської підтримки уряду, сприяло здешевленню транспортних перевезень хліба та іншої аграрної продукції до портів країни, тим самим зробивши рентабельним її вирощування там, де посіви раніше покривали лише місцеві потреби [5, с. 8]. Наслідком цього стало швидке нарощування обсягів посівів пшениці по всій країні. Зокрема, за 30 років (1864–1894 рр.) обсяги посівів пшениці зросли майже на 44%, при цьому основний приріст помітний на територіях, для яких вирощування хлібних культур було порівняно не характерним, а саме лісостепових та степових зонах Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній. Протягом останнього десятиліття XIX ст. посіви пшениці в Україні зросли на 20%, а початок XX ст. приніс підвищення посівів на 4,5% [7, с. 8]. Збільшення посівів пшениці в північних чорноземних губерніях відбувалося повільними темпами, а дещо різке зростання обсягів хліборобства у південних губерніях можна пояснити впливом окремих заходів урядового протекціонізму, що мали на меті посилити рівень заселеності та підвищити економічний розвиток вказаного регіону.

Зростання посівів, а відповідно, й урожайності пшениці спричинили суттєве перепоповнення внутрішнього ринку хлібом, внаслідок чого відбулося значне зниження цін, а вітчизняний виробник втратив значну частку доходу. Зокрема, сумарний надлишок виробництва пшениці в губерніях України в 1883–1887 рр. складав 72,5 млн пуд., при тому що загальний врожай за той же період становив 302,3 млн пуд. [8, с. 25]. Звідси випливає, що перевиробництво пшениці за 5 років склало майже 25%, тобто фактично врожай одного року залишився нереалізованим. Оскільки майже весь обсяг українського хліба був орієнтований на експорт, то становище землероба ускладнювалося ще й несприятливою ситуацією на міжнародному ринку. Встановлення країнами-партнерами високих ставок митного тарифу на імпорт хліба та посилення конкуренції з боку інших аграрних держав (США, Австралія) змушували вітчизняного експортера продавати пшеницю за цінами нижчими собівартості виробництва.

За несприятливої кон'юнктури ринку логічною тенденцією розвитку землеробства в кінці XIX – початку XX ст. мало б стати як зниження площ посівів, так і обсягів експортної торгівлі. Проте, навпаки, у вказаний період

спостерігаємо значне підвищення обсягів виробництва та збуту продукції. Зокрема, експорт української пшениці з чорноморсько-азовських портів у 1875 р. складав 75,4 млн пуд., у 1885 р. – 106,7 млн пуд., 1895 р. – 202,5 млн пуд. [9, с. 25]. За період 1909–1911 рр. з портів України було вивезено в середньому за рік уже 295,5 млн пуд. хліба, 1912–1913 рр. – 381,5 млн пуд. [10, с. 76], [7, с. 79]. Це свідчить про стихійний розвиток вітчизняного хліборобства та відсутність ефективної урядової підтримки, що можна вважати основною причиною кризи вітчизняного землеробства. За низьких ринкових цін рентабельність вирощування української пшениці падала, зовнішня торгівля набувала спекулятивного характеру, налагодженість збутової мережі порушувалася, знижувалася ринкова вартість землі. Наприкінці XIX ст. уряд здійснив декілька спроб покращити становище вітчизняного землероба: завдяки розширенню залізничної мережі були відкриті нові ринки збуту, налагоджено кредитування під хлібну заставу, утворено залізничні агентства з продажу зернових, що зумовило децентралізацію хлібної торгівлі – перенесення її з великих торговельних центрів на залізничні станції [11; 12]. Проте цих заходів було недостатньо, за відсутності урядового сприяння землеробська криза поглиблювалася, а становище вітчизняного землероба погіршувалося.

Несприятливі тенденції розвитку були характерні й для українського рослинництва. Протекціоністська політика уряду сприяла підвищенню посівів цукрового буряка в українських губерніях: у 1860 р. цукровим буряком було засіяно 75 тис. десятин землі, у 1890 – 350 тис. дес., протягом 1906–1910 рр. – в середньому 401,1 тис. дес. [13, с. 612], [14, с. 13]. Однак слід відмітити, що поряд зі зростанням абсолютних показників частка цукрового буряка в загальній площі посівів значно скоротилася і на початок XX ст. складала лише 2,7% [14, с. 13]. Основною причиною такої тенденції стала аграрна політика уряду, спрямована на розведення картоплі та кукурудзи як заміників цукрового буряка у крохмальному, борошномельному та спиртогорілчаному виробництві. Зокрема, майже за 50 років, починаючи з середини XIX ст., посіви картоплі в губерніях України зросли у 3,5 разу, причому максимальний приріст помітний на територіях Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній. Провідні позиції у розведенні кукурудзи на території України належали знову ж таки Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніям, де загальна сума врожаю у середині XIX ст. складала 2720 тис. четвертей [15, с. 360]. Уже на початку XX ст. врожаї кукурудзи в українських губерніях досягали 15 800 тис. пуд. [16]. Зростали посіви нових для вітчизняного рослинництва культур, а саме соняшнику та ріпаку. З одного боку, зміна структури вітчизняного рослинництва свідчить про позитивну динаміку, з іншого боку, помітним є те, що поступово традиційні для вітчизняного сільського господарства культури замінюються так званими "важкими", які сприяють розорюванню земель та виснаженню ґрунтів. Особливо негативним чином вказана реструктуризація відбилася на розвитку вітчизняного тваринництва.

Про частку господарства українських земель у розвитку загальноімперського тваринництва свідчать такі дані: зокрема, в середині XIX ст. на цій території розводилося до 30% всіх овець, 21% великої рогатої худоби та 11% коней [17, с. 272]. Однак до кінця XIX ст. динаміка розвитку вказаної галузі аграрного сектору набуває деяких негативних рис. Найперше помітним є суттєве скорочення поголів'я овець, центром розведення яких були Херсонська, Катеринославська та Таврійська губернії. Зумовлене це тим, що з проведенням залізничних доріг на Півдні України значні степові простори були використанні під посіви, орендні ціни на пасовища зростали, а ціна на вітчизняну овечу вовну падала у зв'язку з посиленою конкуренцією з боку Австралії та Південної Америки, що робило вівчарство не вигідним [18, с. 203]. За іншими статтями розвитку вітчизняного тваринництва спостерігається зростання абсолютних показників, хоча відносно приросту населення та посівних площ чисельність худоби значно скоротилася, основною причиною чого стало розорення кормової бази в результаті масштабного залізничного будівництва [1, с. 13].

У довгостроковій перспективі політика протекціонізму зумовила певні негативні тенденції розвитку вітчизняної зовнішньої торгівлі. Попри кількісні показники росту характер вітчизняної зовнішньої торгівлі залишився переважно ресурсним – 95% всього експорту склали сировина та напівфабрикати, а готові вироби – лише 5% [19, с. 118]. Якщо на початку XIX ст. за порівняно низького рівня мануфактурного виробництва сировинний характер експорту Російської імперії видається нам цілком виправданим, то наприкінці XIX – початку XX ст., коли в структурі валового продукту значно зросла частка промислових товарів, переважання ресурсів у структурі експорту зумовлене, на наш погляд, насамперед прорахунками урядового протекціонізму, що спричинив екстенсивний характер розвитку вітчизняної промисловості. Вітчизняна мануфактурна продукція виготовлялася переважно з іноземної сировини, вартість якої була значною в силу надмірних імпорتنих тарифів, проте й ціна вітчизняної сировини ставала високою внаслідок промислового протекціонізму та податково-акцизної політики уряду. Усе це значно підвищувало собівартість промислових товарів та робило їх неконкурентоспроможними на міжнародному ринку поряд з низьковартісною та кращою за якістю продукцією країн Заходу. Більше того, занадто висока собівартість виробництва та відсутність можливості здешевлення продукції експорту спричинили втрату конкурентних позицій країни на зовнішньому ринку. Крім того, як зазначав І. Озеров, завдяки протекціоністській політиці вітчизняний експорт набув парадоксального характеру, оскільки умовою його здійснення був не надлишок товарів на локальних ринках та задоволення потреб населення, а низька купівельна спроможність внутрішнього попиту [1, с. 164].

Політика урядового протекціонізму негативним чином відбилася на процесах соціалізації. Форсований промисловий розвиток країни поряд з формуванням ринку вільнонайманої праці зумовив швидкі урбаністичні процеси та посилення соціальної стратифікації. Засоби виробництва зосередилися в руках невеликої групи людей, а широкі маси потрапили в залежність від капіталістів [20, с. 6]. Під впливом швидкого росту вітчизняної промисловості значно змінилися й самі умови праці. Розвиток капіталістичного виробництва робив примусову працю невідгідною та змушував фабрикантів віддавати перевагу вільнонайманим робітникам. Перехід фабричного виробництва з примусової до вільнонайманої праці відобразився й на соціальній структурі населення [19, с. 96]. Мануфактурне виробництво перейшло до рук двох суспільно-економічних груп, а саме великих капіталістів (промислово-торгівельної буржуазії) та дрібних землевласників (селян), що спричинило фактичну ліквідацію середнього класу (дворянства) [1, с. 30].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що в період ХІХ – початку ХХ ст. політика протекціонізму, яка тривалий час фактично була стратегією економічного розвитку російського уряду, мала значні негативні наслідки, а сформована внаслідок її дії господарська модель виявилася неефективною: розвиток економічної системи був нестабільним, знизився рівень народного благополуччя, порушилася економічна та національна безпека, країна втратила лідируючі позиції на міжнародних ринках тощо. Бажання швидко наздогнати та випередити Європу за темпами економічного розвитку призвело до ще більшого відставання Російської імперії.

Така ситуація була спричинена невірними обраними пріоритетами в реалізації економічної політики: уряд намагався сформувати капіталістичну економіку шляхом форсованого насадження фабрично-заводського виробництва, однак така великомасштабна промисловість має бути не механізмом розбудови капіталізму, а його безпосереднім результатом, отриманим за рахунок еволюції сільськогосподарського та дрібного мануфактурного виробництва. Саме на досягнення цих цілей необхідно було спрямувати комплекс протекціоністських заходів.

Політика протекціонізму мала негативні наслідки для вітчизняної економіки в довгостроковій перспективі, що проявились у дестабілізації розвитку економіки, значних диспропорціях у структурі державного бюджету, що не відповідав вимогам розвитку народного господарства, та збільшенні державного боргу (за період 1858–1902 рр. – в 4 рази). Це, у свою чергу, спричинило посилення зовнішньої залежності та втрату національної безпеки.

Причиною прорахунку державного патерналізму слід назвати неузгодженість політичних дій та значну невідповідність у розвитку вітчизняної науки і економічної практики, що зумовлено тим, що захисниками протекціонізму були науковці, які в теорії заперечували розвиток капіталізму через

розвиток великомасштабного виробництва, а на практиці, будучи частиною бюрократичного апарату держави, всіляко його підтримували. Крім того, вагомий вплив на процес реалізації економічної політики уряду мали окремі соціально-економічні групи, приватні інтереси яких нерідко ставилися вище загальносуспільних. Усе це сприяло тому, що протекціонізм не виправдав себе та не приніс очікуваного позитивного ефекту. Однак історичний досвід його застосування та прорахунки мають бути взяті до уваги при виробленні стратегії економічного розвитку України, сучасне становище якої багато в чому нагадує ситуацію XIX – початку XX ст.

Зважаючи на історичний досвід XIX – початку XX ст., можна стверджувати, що застосування протекціонізму в сучасних умовах в його класичному вигляді лише поглибить існуючі проблеми та ускладнить несприятливу ситуацію в країні. Необхідно максимально знизити інтенсивність митного протекціонізму, а заходи промислового протекціонізму спрямувати на відродження сільськогосподарського виробника та підтримку малого й середнього бізнесу, який сьогодні, на наш погляд, повинен стати основним рушієм стабілізації економічної ситуації в країні.

-
1. *Озеров И.Х.* Основы финансовой науки : курс лекций, чит. в С.-Петербур. и Моск. ун-те / И.Х. Озеров. – М., 1910. – 352 с.
 2. *Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи / М-во финансов, Департамент торговли и мануфактур.* – СПб., 1896. – 636 с.
 3. *Енциклопедія українознавства : у 10 т. Т. 8 : словникова частина / під ред. В. Кубійовича.* – Париж ; Нью-Йорк : "Молоде життя", 1976. – С. 2805–3200.
 4. *Калиновский Б.* О развитии и распространении идеи свободы торговли и применение ее к положительным законодательствам в главных западно-европейских государствах / Б. Калиновский. – СПб., 1859. – 219 с.
 5. *Брандт Б.Ф.* Финансова политика и таможенное покровительство / Б.Ф. Брандт. – СПб., 1904. – 176 с.
 6. *Туган-Барановский М.* Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX в. / М. Туган-Барановский. – М., 1922. – 429 с.
 7. *Попов О.* Хлібна промисловість України: передвоєнна криза українського хлібного експорту / О. Попов. – Х. : Радян. селянин, 1927. – 253 с.
 8. *Короленко С.А.* Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижных рабочих в связи со статистикой экономики / С.А. Короленко. – СПб., 1892. – 866 с.
 9. *Материалы по статистике хлебной торговли / М-во финансов, Департамент торговли и мануфактур.* – Вып. 1. – СПб., 1899. – 63 с.

10. *Альтерман А.Я.* Хлебные ресурсы Украины / А.Я. Альтерман. – Одесса, 1925. – 177 с.
11. *Семенов А.В.* Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины семнадцатого столетия по 1858 год. В 3 т. Т. 3 / А.В. Семенов. – СПб., 1859. – 535 с.
12. *Лангвилл Г.* О кризисе в земледелии и хлебной торговле: записка его превосходительству С.Ю. Виттэ / Г. Лангвилл. – К., 1889. – 18 с.
13. *Економічна історія України : істор.-екон. дослідж.* У 2 т. Т. 1. – К., 2011. – 696 с.
14. *Волохов Л.Ф.* Сахарная промышленность России в цифрах / Л.Ф. Волохов. – К., 1913. – 100 с.
15. *Тенгоборский Л.В.* О производительных силах России : в 2 ч. Ч. 2 / Л.В. Тенгоборский. – М., 1855. – 463 с.
16. *Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России / под ред. Л.Н. Яснопольского.* – К., 1913. – 483 с.
17. *Тенгоборский Л.В.* О производительных силах России : в 2 ч. Ч. 1 / Л.В. Тенгоборский. – М., 1854. – 331 с.
18. *Морев Д.Д.* Очерк коммерческой географии и хозяйственной статистики России, сравнение с другими государствами / Д.Д. Морев. – СПб., 1893. – 322 с.
19. *Бутенко В.А.* Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности : курс коммерческих училищ / В.А. Бутенко. – М., 1910. – 120 с.
20. *Воронцов В.П.* Социальное преобразование России / В.П. Воронцов. – М., 1906. – 89 с.

References

1. *Ozerov I.Kh.* Osnovy finansovoi nauki. Kurs lektsii, chit. v S.-Peterb. i Mosk. un-te. Moskva, 1910, 352 s. [in Russian].
2. *Fabrichno-zavodskaya promyshlennost' i torgovlya Rossii: s prilozhenim obshchei karty fabrichno-zavodskoi promyshlennosti Rossiiskoi imperii.* Ministerstvo finansov, Departament torgovli i manufaktur. SPb., 1896, 636 s. [in Russian].
3. *Entsiklopediya Ukraïnoznavstva. U 10 tomakh. Tom. 8: slovnikova chastina.* Pid red. V. Kubiiovicha. Parizh-N'yu-Iork, Molode zhittya, 1976, s. 2805–3200 [in Ukrainian].
4. *Kalinovskii B.* O razvitii i rasprostranenii idei svobody torgovli i primenenie ee k polozhitel'nykh zakonodatel'stvam v glavnykh zapadno-evropeiskikh gosudarstvakh. SPb., 1859, 219 s. [in Russian].
5. *Brandt B.F.* Finansova politika i tamozhennoe pokrovitel'stvo. SPb., 1904, 176 s. [in Russian].

6. *Tugan-Baranovskii M.* Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem. Istoricheskoe razvitie russkoi fabрики v XIX v. Moskva, 1922, 429 s. [in Russian].
7. *Popov O.* Khlibna promislovist' Ukraїni: peredvoyenna kriza Ukraїnskogo khlibnogo eksportu. Kh., Radyans'kii selyanin, 1927, 253 s. [in Ukrainian].
8. *Korolenko S.A.* Vol'nonaemnyi trud v khozyaistvakh vladel'cheskikh i perezdvizhnykh rabochikh v svyazi so statistikoi ekonomiki. SPb., 1892, 866 s. [in Russian].
9. Materialy po statistike khlebnoi trgovli. Ministerstvo finansov, Departament trgovli i manufaktur. Vyp. 1. SPb., 1899, 63 s. [in Russian].
10. *Al'terman A.Ya.* Khlebnye resursy Ukrainy. Odessa, 1925, 177 s. [in Russian].
11. *Semenov A.V.* Izuchenie istoricheskikh svedenii o rossiiskoi vneshnei trgovle i promyshlennosti s poloviny semnadsatogo stoletiya po 1858 god. V 3 t. T. 3. SPb., 1859, 535 s. [in Russian].
12. *Langvill G.* O krizise v zemledelii i khlebnoi trgovle: zapiska ego prevoskhoditel'stvu S.Yu. Vitte. Kiev, 1889, 18 s. [in Russian].
13. Ekonomichna istoriya Ukraїni: istoriko-ekonomichne doslidzhennya. U 2 t. T. 1. Kyiv, 2011, 696 s. [in Ukrainian].
14. *Volokhov L.F.* Sakharnaya promyshlennost' Rossii v tsifrakh. Kiev, 1913, 100 s. [in Russian].
15. *Tengoborskii L.V.* O proizvoditel'nykh silakh Rossii. V 2-kh ch. Ch. 2. Moskva, 1855, 463 s. [in Russian].
16. Statistiko-ekonomicheskie ocherki oblastei, gubernii i gorodov Rossii. Pod red. L.N. Yasnopol'skogo. Kiev, 1913, 483 s. [in Russian].
17. *Tengoborskii L.V.* O proizvoditel'nykh silakh Rossii. V 2-kh ch. Ch. 1. Moskva, 1854, 331 s. [in Russian].
18. *Morev D.D.* Ocherk kommercheskoi geografii i khozyaistvennoi statistiki Rossii, sravnenie s drugimi gosudarstvami. SPb., 1893, 322 s. [in Russian].
19. *Butenko V.A.* Kratkii ocherk istorii russkoi trgovli v svyazi s istoriei promyshlennosti: kurs kommercheskikh uchilishch. Moskva, 1910, 120 s. [in Russian].
20. *Vorontsov V.P.* Sotsial'noe preobrazovanie Rossii. Moskva, 1906, 89 s. [in Russian].

Отримано 21.11.13

Т. Л. Боднарчук

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ
ПРОТЕКЦИОНИЗМА ДЛЯ ХОЗЯЙСТВА УКРАИНЫ
(КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX в.)

Статья посвящена освещению вопроса о влиянии политики правительственного протекционизма на развитие экономики и общественную социализацию украинских земель в конце XIX – начале XX века. Выявлены долгосрочные последствия реализации государственного протекционизма для отечественной крупномасштабной промышленности, мелкого мануфактурного и аграрного производства, внутренней, внешней торговли и т.д. Обоснованы причины неэффективности отечественной капиталистической экономики, сформированной при активном внедрении политики протекционизма.

Ключевые слова: история экономики, история Украины, рыночная экономика, протекционизм, таможенная политика, промышленность, мануфактурное производство, сельское хозяйство, социализация.

T. Bodnarchuk, junior research fellow, Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences

SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES OF PROTECTIONISM
FOR THE UKRAINIAN ECONOMY (THE END OF 19th – THE BEGINNING
OF 20th CENTURIES)

The article dwells upon the coverage of the issues of the influence of government policy of protectionism on the economic development and public socialization of the Ukrainian lands in end of 19th and the beginning of 20th century. Some long-term effects of the state paternalism for the domestic large-scale industry, small-scale manufacturing, agricultural production, domestic and foreign trade, etc. are revealed. The main reasons of ineffectiveness of the domestic capitalist economy, generated by the active implementation of protection policy, are substantiated.

Keywords: capitalist economy, protectionism, large-scale industry, small-scale manufacturing production, agriculture, social socialization.